

ОД ДАДИЛИШТА ДО ДЕЧЈИХ ВРТИЋА

**ИСТОРИЈСКО-ПЕДАГОШКИ ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА НА ПОДРУЧЈУ
ЈУЖНОГ БАНАТА**

**Рад је реализован у оквиру пројекта „Од потенцијала до постигнућа“,
Високе школе струковних студија за васпитаче „Михаило Палов“ , Вршац**

Ментор: Даница Веселинов

**Студенти: Јасмина Дрегић, Драгана Смиљкић, Емина Стојков, Маријана
Ћалић и Божана Чикић**

Вршац, 2012/13.

***Резиме:** У раду смо покушали да представимо историјско-педагошки развој предшколских установа на подручју јужног Баната, у периоду од оснивања првих институционализованих облика предшколског васпитања до данас. Рад је замисљен као својеврсна хронологија у оквиру које посматрамо, поред историјских података, и кључне импликације које су условиле оснивање првих установа за децу предшколског узраста. Како не бисмо овако захтевној теми приступили грандиозно и априорно утопистички, у фокусу рада јесу предшколске установе, са свим својим специфичностима духа времена и друштвено-политичких збивања, у граду Панчеву и местима Вршац и Бела Црква. Трудили смо се да аутентичним фотографијама и релевантним подацима поткрепимо и код читалаца дочарамо особености везане за прве предшколске установе- дадилишта, преко забавишта и дечјих игралишта, до данашњег егзистирајућег дечјег вртића.*

***Кључне речи:** предшколске установе, друштвено-историјска условљеност, развој предшколских установа у јужном Банату.*

Уводна разматрања

Прве идеје о институционалном васпитању предшколске деце и први покушаји оснивања дечјих предшколских установа јавили су се крајем 18. и почетком 19. века у Француској и Белгији. Прву предшколску установу основао је Роберт Овен, велики друштвени реформатор и један од оштрих критичара експлоатације деце у фабрикама, око 1816. године у Њу Ланарку. Овен је први остварио идеју предшколског васпитања, којој је касније теоријске основе дао Фридрих Фребел. У основама социјалне политике и социјалног рада Овенова идеја се сматра значајном, пре свега, са становишта друштвено-организованог збрињавања мале деце за време радних обавеза њихових родитеља, нарочито мајки. Значај Овенових идеја се огледа и у истицању потребе за пружањем помоћи породици у остваривању њене репродуктивне, заштитне, емоционалне, социјализацијске, васпитне и економске функције, као и у неопходности за задовољавањем развојних потреба деце, што представља основни разлог настанка, развијања и трајања предшколских установа.

Под утицајем индустријализације породица је престала да буде основна јединица друштвене производње. Прелазак производње у механизоване фабрике раздвојио је радно место од куће и означио почетак развоја модерне индустрије. Рад на машинама диктирао је ангажовање радника као појединца, а не читаве породице. Развој индустријске производње, заснован на научним и техничким достигнућима, усталио је поделу између рада у кући и рада на радном месту. Као плаћени рад, рад на радном месту је донедавно био резервисан само за мушкарце, док је учешће жена у плаћеном раду било спорадично све до Првог светског рата, када је несташница радне снаге условила почетак промена. Касније, равноправно учешће жена у образовању и њихова еманципација, а самим тим и пораст њихових аспирација, као и промењен систем вредности, осигурали су учешће жена у изванпородичном раду. У условима трансформације друштва, промене његове производне структуре и развоју његове терцијарне делатности, али и немогућности да се породица издржава од прихода само једног члана-мушкарца, запосленот жена ће и даље расти. Истовремено, индустријализација и други друштвени процеси довели су до промене породичне структуре. Традиционалну, вишегенерацијску породицу заменила је нуклеарна породица, сачињена од родитеља и деце. Тенденције у савременом добу наговештавају процес њене даље атомизације. Све то, данас више него у прошлости, потенцира потребу за друштвеном помоћи у збрињавању деце и за диверзификацијом модалитета збрињавања (Гавриловић, 2006).

Дефинисање функција предшколских установа, третман тих функција, односно одређивање приоритета за поједине од њих, као и различите друштвене прилике током времена, одређивале су место ових установа у друштвеној подели рада, тј. да ли оне припадају социјалном, здравственом или просветном сектору и који су органи надлежни за њих. Прве предшколске установе у јужном Банату, као и у Војводини, имале су социјални карактер и отворане су најчешће ради збрињавања деце, што је била последица развоја капиталистичке производње.

Сваки историјски период подразумева одређене специфичности у развоју предшколског васпитања и образовања, условљене друштвено-политичким, економским, културним и другим збивањима у ужем и ширем окружењу. Ово правило важи и за развој предшколских установа на подручју Војводине и јужног Баната, где је и поред актуелних педагошких европских и светских трендова у различитим епохама, ипак постојала специфичност омеђена карактеристикама духа времена и прилика које су се хронолошки збивале.

Прве предшколске установе у јужном Банату од средине 19. века до распада Аустроугарске царевине

Прва предшколска установа, дадилиште, односно забавиште, у Војводини основана је 1843. године у Суботици, на захтев Мака Ђерђа, а функционисала је као полуприватно забавиште. Од 1859. године у Суботици се оснивају општинска забавишта, којих је до почетка Првог светског рата било 11. У том периоду основана су забавишта и у другим градовима на територији данашње Војводине: у Панчеву 1846, Белој Цркви и Зрењанину 1856, а потом, до краја 19. века и у Сенти, Кањижи, Новом Саду, Тителу, Новом Бечеју, Апатину, Ковачици, Кикинди, Вршцу, Бачком Петровцу, Сомбору, Србобрану, Ковину, Инђији, Житишту, Жабљу и Новој Црњи. Посебно забавиште на српском језику покушао је да отвори Михаило Фрачковић у Вршцу 1881. године, али угарске власти то нису дозволиле. Године 1885. Ђорђе Натошевић и Никола Вукићевић су ту намеру остварили у Сомбору (Трнавац, 2012). Добротворна задруга Српкиња отворила је ново забавиште у Великом Бечкереку 1891. године. У Бачкој је у то време постојало 13 општинских, 12 приватних и 5 конфесионалних забавишта. На простору Војводине тај процес отварања забавишта је подстакао доношење Закона о децјој заштити из 1891.

Како је Војводина у то време била део Двојне монархије, на оснивање и рад предшколских установа примењивали су се угарски просветни закони. „Прве предшколске установе у Угарској појавиле су се почетком 19. века под називом чувалишта, хранилишта и дадилишта, а функција им је била чување, збрињавање и васпитање деце узраста до поласка у школу“ (Каменов, 2001: 11). У том периоду, разликују се две врсте предшколских установа: 1) забавиште или дадилиште при основној школи и 2) чувалиште или завод за чување мале деце.¹ И једна и друга врста предшколских установа осниване су због чувања деце запослених родитеља, што значи да су ове установе имале превасходно социјалну функцију. У раду са децом нарочито је истицана васпитно-образовна функција, посебно у установама које су биле везане за школе- забавиштима, у којима је радио учитељски кадар. Полазиште је била Фребелова теоријска мисао и његов систем рада.

---

¹ Дадилишта су карактеристичан израз употребљаван на подручју Баната и Бачке у 19. веку. Помиње га и Ђорђе Натошевић у свом необјављеном спису *Споменици и задужбине*: „Да српске госпође отварају забавишта и дадилишта; да сва деца буду обухваћена школом“ (Трнавац, 2012:110). Дадилишта одговарају данашњем појму децјих јаслица и претходе забавиштима. Највероватније је израз настао од персијске речи *дадиља*, што је резултирало одомаћивањем израза у српском језику и означава дадиљу, даду, дају, односно жену која одгаја децу (исто).

Године 1891. донет је Закон о дечјој заштити, што је подразумевало обавезу за све имућније општине да оснивају забавишта и подстицај за све немађарске народе да отварају предшколске установе на свом језику, како у градовима, тако и у већим селима.

Закон о народним школама из 1898. године предвиђао је да се у основним школама оснују забавишта. Био је прописан и програм рада у забавишту на основу члана 5. Закона о народним школама, који је донео министар просвете и црквених послова Андра Ђорђевић. Овај програм је утврдио принципе и задатке забавишта, садржаје и методе рада. Ево неких занимљивости из наведеног Закона: „Забавишту је поглавити задатак да одржавање срдчане благодати и родитељске нежности попуни и потпуно изведе прелаз из домаћег живота и васпитања у школски и да забавом потпуно упућује децу на рад, ред и послушност и све што је добро. Успешност у раду забавишта мери се по добром реду, чистоти, здрављу, веселости, умној бистрини и уљудности у деце, али без принуде и сувишног напрезања“ (Гавриловић, 2006:224). Овај програм рада је потенцирао и улогу и задатке забавиља, дефинисао ручне радове и основе моралног васпитања. Закон о народним школама из 1904. године није битније променио решења за забавишта из претходног закона.

Почети отварања предшколских установа у Панчеву

По подацима Феликса Милекера, у Панчеву је 1885. године отворено прво државно забавиште. И пре отварања првих државних установа за предшколску децу вођена је брига о деци овог узраста, али је све било у приватним рукама. У то време постојале су приватне школе за школску децу, а друге за децу која нису дорасла за школу, или су је прерасла. У оквиру школа за предшколску децу постојале су оне које су имале дозволу за рад, као и оне које су радиле бесправно.

Бесправне школе су се појавиле у почетку услед недостатка квалификованих учитеља. Њих су углавном отварала женска лица у својим становима ради побољшања свог материјалног положаја. Тако је Магдалена Мишковић, мајка троје деце, коју је напустио супруг, са својом најстаријом ћерком Јозефом, подучавала у својој кући децу од 4, 5, и 6 година основним правилима седења за столом и штрикању. Када је именована 1852. године званично хтела да легализује своју школу, молба јој је одбијена због недостатка квалификација. Према подацима из панчевачког Архива, и Клару Вернер је немаштина

натерала да подучава малу децу. Међутим, када је 1864. године затражила дозволу да подучава девојчице предшколског узраста познавању слова и девојчице које су прерасле за школу женским пословима, као што су штрикање, кукичење и шивење, молба јој је одбијена, такође због недостатка квалификација. Како су власнице неправних школа училе децу у својим становима, у њиховим школама број деце није био велики (Милутиновић, 2004).

Од легалних приватних школа за предшколску децу треба поменути школу Францишке Ђилваси, којој је Магистрат издао дозволу 1846. године да подучава децу испод 6 и изнад 12 година. Одлуком Генералне команде из 1859. године, Амалији Ванер је одобрено да за децу предшколског узраста држи једну врсту припремне школе и једну радну за децу која су прерасла за школу.

У приватне школе које су биле најсличније првим забавиштима могу се уврстити приватна школе Елеоноре Давид и учитеља Петра Михајловића. Док се у првој настава одржавала на немачком, у другој су деца учила на српском језику.

Елеонора Давид је отворила приватну школу 1868. године. Школа је 1869. године имала 26 деце, и то 12 девојчица и 14 дечака. Рад се састојао од говорних вежби, вежби посматрања и размишљања. У настави је заједно са својом ћерком употребљавала штапиће и коцке као очигледна средства. Деца су се забављала разним играма и радила телесне вежбе.

Петар Михајловић, пензионисани учитељ, желео је да отвори једну овакву школу за предшколску децу. Он је своју молбу поднео Магистрату 1870. године. У нашем истраживању нисмо пронашли друге податке о њеном отварању и раду (Годоровић, Хеш, 1990).

Прво забавиште које је било уређено по систему Фридриха Фребела отворила је Марија Хофман, супруга учитеља Кристијана Хофмана. Забавиште је отворено 1870. године у малој приземној згради, на месту где се данас налази Евангелистичка црква, у улици Максима Горког.

Прво државно забавиште отворено је 1885. године са забавиљом Вилмом Адами, на месту где се данас налази основна школа „Јован Јовановић Змај“, у Змај Јовиној улици. Како су општине на основу XV законског члана из 1891. године биле обавезне да отворе

забавиште, 1892. године су отворена још два забавишта, са забавиљама Розом Месарош и Ирмом Коршош (исто).

Прва забавишта у Вршцу

Први облик предшколског васпитања и образовања- забавишта у Вршцу организован је за немачку децу. Ова деца похађала су Фребелову малодечју школу, која је била отворена 1870. године у приватној кући Јаноша Херцога, у Баштенској улици (данашња зграда Народног музеја). Једини доказ о постојању овог забавишта је земљишна књига-грунтовница, из 1884. године. У њој је само записано да је на месту данашњег Народног музеја постојало забавиште, али документа о самом забавишту, његовом раду, броју деце и слично, нису нађени.

Године 1887. основан је овлашћени приватни завод, својина госпођице Марије Кутке, за девојачко образовање и у то време су постојала три дадилишта.

Родољубивим трудом вршачке Српске православне цркве, за време владавине угарског краља Франца Јосифа и Патријарха српског и Митрополита карловачког Георгија Бранковића, а уз свесрдну помоћ вршачког градоначелника Јосифа Семајера и вршачког епископа Нектарија Димитријевића, постављен је темељ са десне стране порте на месту Бакићеве куће и леве стране порте, на месту Несторовићевог здања, мушком и женском школском здању, малодечјој школи и гимнастичком здању, 9. априла 1895. године. Средином новембра исте године, иза женске школе, налазила се малодечја школа и стан за васпитачицу. У периоду између 1895. и 1896. године васпитачица је била Јулка Велић.

Почетком 20. века забавишта у Вршцу су радила у посебној подигнутој згради у порти Српске православне цркве, и у улицама чији су данашњи називи Стевана Немање и на углу улица Димитрија Туцовића и Хероја Пинкија.

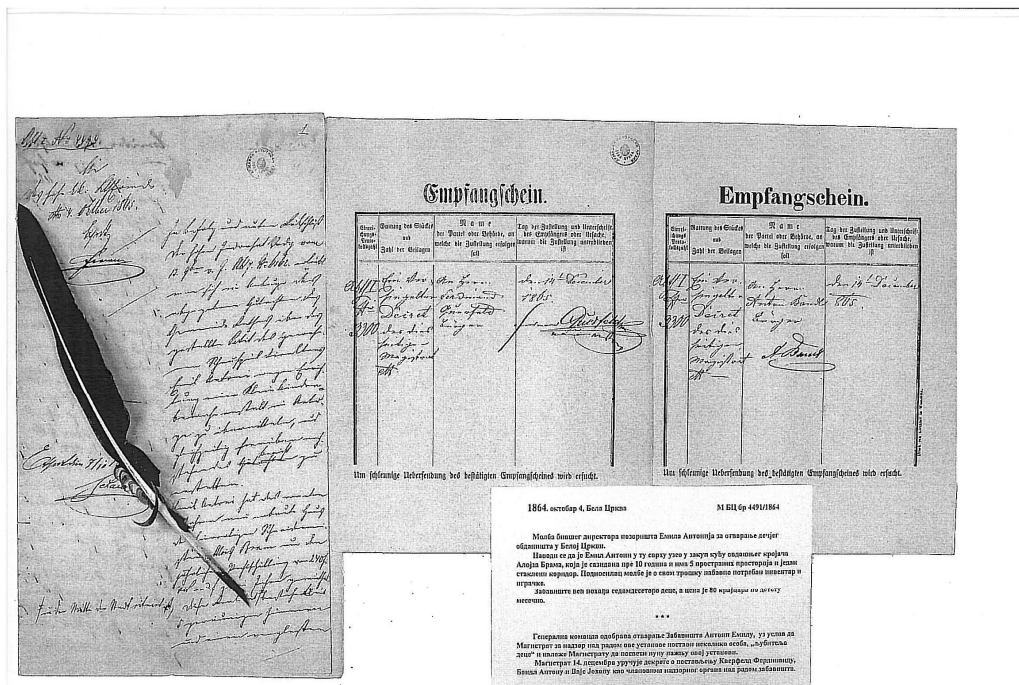
Прва забавишта у Белој Цркви

Памти се да је Роза Вранек, удовица, 20. јануара 1847. године отворила „Дечје забавиште“ по Фребеловом систему. Документација о томе није сачувана, тако да о овом забавишту

нисмо могли ништа више да сазнамо. Претпоставља се да је постојало забавиште и у оквиру школе, али архива, такође, није сачувана.

Предшколско васпитање се први пут на територији општине Бела Црква спомиње 1864. године. У то време су се сва битна питања везана за предшколско васпитање и школство решавала преко Магистрата. На основу докумената из Магистрата наишли смо на један, интересантан за наш рад, који се односи на скретање пажње да у школи постоје проблеми јер њу похађају и деца која су предшколског узраста, те су недорасла школи и ометају наставу.

Податак из Магистрата, из септембра 1864. године, указује на неке неправилности у раду школе, где се наводи да се у трећем разреду за девојчице на редовним часовима налазе и предшколска деца и девојке које су већ прерасле школско доба и то сигурно без знања управитеља школе. Ова деца ометају редовну наставу јер учитељица посвећује њима пажњу и тако запоставља осталу децу, те је резултат учења недовољан.

Следећи податак на који смо наишли, из 1885. године, јесте да забавиља Луисе Линк моли град за донацију ради одржавања свог приватног забавишта. Поред ових података наишли смо на још молби везаних за оснивање забавишта, проналажење потребне опреме за забавишта, реновирање зграде за потребе забавишта.

Подаци које смо, такође, пронашли тичу се следећег:

- ☉ Године 1891. одобрен је рад бесправних забавишта.
- ☉ Године 1894. разматрало се питање оснивања дечјег државног обданишта; издат је извештај по предмету оснивања дечјег обданишта; извршен је попис предшколске и школске деце; а кућа бр. 174 у улици Српске Цркве, данашња Светосвска улица, одређена је за смештај дечјег обданишта.
- ☉ Године 1895. формиран је записник о извршеним изменама на бившој згради Суда за потребе дечјег забавишта; отпочеле су припреме адаптације зграде за дечје забавиште; обављена је набавка опреме за дечје забавиште; извршена је достава списка о деци која могу да крену у забавиште.
- ☉ Године 1896. извршено је убирање доприноса за одржавање дечјег забавишта; извршен је попис предшколске и школске деце; извршена је набавка и исплата намештаја за потребе другог забавишта.
- ☉ Године 1897. извршена је наплата доприноса за прво дечје забавиште; поново је извршен попис деце дорасле за забавиште и школу.

Период између два светска рата

За време Првог светског рата предшколске установе –забавишта, прекинуле су рад, а неке, сасвим малобројне, редуковале су га на обезбеђење помоћи за преживљавање најугроженије деце.

Након Првог светског рата, распадом Аустроугарске монархије, Војводина улази у састав Србије, самим тим и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У састав те нове националне државе ушле су и земље и крајеви са различитим нивоом привредног и друштвеног развоја, од натуралне привреде и остатака натуралних односа, до већ формираног капитализма, са различитим политичко-административним уређењем и културним традицијама.

Ратна разарања и губици, велике привредне тешкоће и глад у појединим крајевима представљали су врло неповољне услове за развој нове државе, просвете и школства. Ово се одражавало и на просветну политику. Осиромашеним сељацима је била потребна дечја

радна снага, те су се одупирали школским обавезама своје деце. Постепеним јачањем прогресивних омладинских покрета у земљи, као и појавом нових политичких, културних и педагошких покрета у свету (Нова школа, Радна школа и др.), постепено су стварани услови за промену школског система, који је још увек био под јаким утицајем хербартовске дидактике (Копас Вукашиновић, 2006).

Народна управа, односно Војвођанска влада, издала је 1919. године Наредбу о привременом уређењу свих забавишта, основних и других школа, у којој су утврђене следеће одредбе, значајне за предшколске установе, а биле су правоснажне све до Другог светског рата:

- Све предшколске установе које су постојале пре рата морале су се одржати.
- Васпитно-образовни рад у њима морао се обављати на матерњем језику деце.

Тим одредбама је у Војводини одржана мрежа предшколских установа које су основане пре рата, а такође су створене могућности да све народности оснивају предшколске установе.

Због изузетно тешких последица рата на децу и омладину, нова држава, Краљевина СХС, донела је 1922. године Закон о заштити деце и омладине, који је предвидео збрињавање ратне сирочади, ванбрачне деце, васпитно запуштене деце, као и деце без родитељског старања у дечјим домовима и станицама.² Међутим, примена тог Закона била је ограничена недостатком средстава. Обданишта, склоништа и школске кухиње обезбеђивали су деци (мушка и женска деца сиромашних родитеља и родитеља радника, узраста од треће, изузетно друге године живота, па до завршене основне школе) заштиту, подесно васпитање, помоћ у учењу и вршењу домаћих задатака за школу и потребну храну. Обданишта су била социјално-васпитне установе које су обезбеђивале негу и васпитање. Године 1935. Министарство просвете је донело Општи правилник о оснивању, издржавању, уређењу и раду обданишта и других установа за заштиту и васпитање деце, који је регулисао њихов рад. Поред Министарства просвете, за надзор над њиховим радом било је надлежно и Министарство здравља. Мада је период од 1929. до 1941. године био изузетно тежак, педагошки живот је био богатији, разноврснији и успешнији него до тада. Просветни радници, спречени да се слободно баве политичким и ширим културним радом,

---

² Домови и станице су подразумевали сиротишта, обданишта и кухиње за сиромашну децу и омладину.

а на основу нових сазнања о педагошком животу у развијенијим земљама, усмерили су све своје потенцијале на уношење дидактичко-методичких новина у педагошку праксу.

Питање организације и садржаја рада у предшколским установама није било регулисано просветним законодавством све до непосредно пред Други светски рат. Проблеми су решавани на основу дотадашњих искустава. Фребелова концепција предшколског васпитања допуњена је искуствима забавиља и васпитача, а у Војводини и сазнањима о систему рада у угарским предшколским установама у периоду до Првог светског рата. У предшколским установама радило се према програму рада у забавишту из 1899. године све до 1940, када је донет нови Програм и начин рада у забавиштима, јединствен на нивоу целе државе и заснован на концепцији Фребела и Марије Монтесори. Међутим, у литератури наилазимо на податак да је овај програм био објављен само у Просветном гласнику и да није био доступан забавиљама. Чак и оне забавиље које су пратиле збивања у области предшколског васпитања и образовања, с циљем да што успешније обављају своју делатност, нису биле информисане о постојећем програму и тврдиле су да га није ни било (Копас Вукашиновић, 2006).

У овом периоду ни методичких приручника за рад забавиља није било, као ни довољно стручне литературе. На основу постојећег програма и личних искустава, као и сопствених бележака и збирки које су стварале током школовања, оне су самостално израђивале своје планове и програме рада.

У то време су у Војводини припремљене две публикације, који су забавиљама користили као методичка упутства у раду са децом. Једна од њих је *Приручник за народна забавишта и ниже разреде народних школа*, а припремио га је Никола Кирић. Предговор за ову публикацију написао је тадашњи истакнути књижевник и наставник Грађанске школе, Сима Цуцић, који се у то време бавио проблематиком стања у области предшколског васпитања. Истицао је да је развој предшколског васпитања и образовања у стагнацији, те да је неопходно његово унапређење, што је и био циљ припреме поменутог приручника. Критиковао је вербализам, шаблонизам и непостојање планске васпитне игре у постојећим забавиштима. Цуцић се залагао за организаију рада у забавишту на фребеловским основама. Сматрао је да је Фребелов систем предшколства најприхватљивији јер означава игру као основну активност малог детета, кроз коју оно усваја појмове и упознаје средину која га окружује. Такође, он наглашава потребу да се организује дечји „саморад“, указујући на значај ручног рада предшколског детета. Даље,

напомиње да Фребелов систем садржи и средства за обраду градива, а то су гестови, песме и говор. Та средства су била упутство за забавиље, а тицала су се начина на који се прича за децу може обрадити вербално (препричавањем), драматизацијом, те њихов садржај ликовно представити цртањем и сликањем.

Кирић је Приручник саставио поводом предстојећег обележавања значајног јубилејастогодишњице од оснивања Фребеловог дечјег врта. Приручник је штампан 1935. године у Великој Кикинди. Он није био званичан програм предшколског васпитања и образовања, већ само публикација са скромним упутствима забавиљама за рад са децом. Како истиче Цуцић, намера аутора је била да се изврши „[...] регенерација наших забавишта. Потребно је да их освежимо... На тај начин она ће постати права дечја забавишта, која ће бити добра припрема за народну школу“ (Кирић, 1935:3). У Приручнику је сређено градиво за целу годину, са дијалогским обрађеним садржајем и поделом задужења предшколске деце по групама. Целокупан садржај је представљен кроз 30 тема, које су разрађене на јединице занимања. Током године је са децом било обрађено још 8 тема. За сваку јединицу занимања дати су примери и упутства забавиљама како да обраде садржај са децом, радећи по групама.

Панчевачке предшколске установе између два рата

У 1920/21. школској години Панчево је имало 4 забавишта и сва су била државне установе. Три су била са српским наставним језиком и једно са немачким. Забавишта су се налазила под управама основних школа и у свим деловима града: у улици Цара Душана, у спратној згради основне школе у Гетеовој улици; а у улици Саве Текелија се уз забавиште налазио и стан забавиље. Исти случај је био и у згради Цара Душана. Претходне године је у забавиштима било 1004 деце, а национална структура је следећа: Срба 502, Словака 9, Немаца 437, Мађара 108, Румуна 8, Јевреја 40. Иако је број забавишта остао исти као и лањске године, број деце је у 1920/21. знатно смањен. „Само број српске деце показује мањак од 424 душе! Узрок овој појави треба тражити у ратним годинама, у великој смртности српске деце, као и у чињеници, да српски родитељи нерадо дају своју децу у забавишта“ (Тодоровић, Хеш, 1990:53). Надзор над овим обдаништима вршило је Среско школско надзорништво за град Панчево и панчевачки срез. Надзорништво је, такође, било надлежно и за ковачички, алибунарски и сефкерински срез.

Забавиште у Старчеву, 1928. и 1929. година

Следећи податак на који смо наишли јесте да је 1926. године пододбор „Књегиње Љубице“, у присуству изасланика Министарства социјалне политике из Београда и представника локалних добротворних и хуманих установа, у Панчеву основао обданиште. У овом обданишту боравила су и мушка и женска деца од 5-12 година старости, без обзира на верску припадност. Основни услов био је да су деца југословенског порекла. Исхрана деце је била најважнији задатак, а касније се радило и на обезбеђивању одеће и обуће. Број деце се кретао од 40 до 60, а са њима су радиле учитељице и забавиље.

Иако су забавишта била у саставу основних школа, финансирање није текло једноставно. Два до три пута годишње пододбор се обраћао грађанству за прилоге.

За време окупације, у периоду од 1941. до 1945. године, забавишта су и даље радила. У својим просторијама су пружала гостопримство основним школама чије су зграде биле заплењене за војску.

Вршачке предшколске установе у периоду између 1918-1941. године

Пред Други светски рат почела је адаптација зграда за забавиште у Косанчићевој улици, која је у функцију стављена тек после рата. У то време забавишта су радила на српском језику, а пред рат је формирана једна васпитна група са којом се рад одвијао на мађарском језику. У овој васпитној групи радила је забавиља Матилда Елтер.

До Другог светског рата у Вршцу су радила и обданишта. Подаци су пронађени у књизи Благајне. Обданиште се налазило у згради познатог сликара Паје Јовановића (садашња Стеријина улица), коју је он поклонио Добротворном друштву за отварање обданишта ради збрињавања деце сиромашних родитеља.

У часопису „Војводина“ наишли смо на податке који говоре о апелу Добротворне женске задруге Српкиња, како би по угледу на установе из Београда, требало и у Вршцу основати једну такву установу-обданиште, које би било значајно за цео град Вршац, јер представља једну од његових најпречих социјалних потреба. Потребне и корисне установе хуманог

карактера јесу дечји домови и култ материнства. „Због оштре привредне депресије-кризе-деца ситног човека лишена су већ дуго времена најосновнијих животних услова, а у сезонским месецима рада и самог родитељског надзора, мајчине неге и одхране, мајчиног крила и погледа. Тако напуштена деца гладују и жеђују по читаве часове, падају од сунчанице под врелим зрацима, или се мрзну на улици очекујући родитеље с посла, или их пак они затекну на земљаном поду собе са давно угашеном ватром. Тровање у диму, дављење у бунару, паљевине и други несрећни случајеви неминовно су појаве те остављене деце. Уколико су та деца и остала жива и здрава, постају временом жртве улице, најтежи морални баласт околине и друштва“ („Војводина“, 1934). Добротворна женска задруга Српкиња 1934. године позива у помоћ свесне појединце и грађане да својим донацијама помогну отварању обданишта. Након неколико месеци (јула 1934. године) извршено је и освешћење ове зграде. Било је примљено 20 деце, а управница је била „[...] агилна и уредна чланица управе женске задруге, госпођа Олга Кузмановић (исто).

У поменутом Часопису пронашли смо и податак да ће Друштво „Пријатеља Француске“, у новембру месецу 1935. године, отворити у својим просторијама француско дечје забавиште. Забавиште су похађала деца од 4-7 година, а радило је сваког дана од 09-11 часова и од 14-15 часова, у Змај Јовиној улици бр. 8.

У јулу 1935. године основано је хумано друштво „Дечија радост“, чији је циљ био да сваке године око Божића поклони што више одеће и обуће сиромашној деци. Поред ове активности, именовано друштво је сваке године имало за циљ да шаље на море двоје сиромашне и болешљиве деце, ради опоравка.

„Овој деци је је потребна добра храна, свеж ваздух и сунце. Родитељи нису у стању да то својој деци пруже јер немају новаца. Друштво хуманих људи шаље ову децу на опоравилиште. Хумано друштво 'Дечија радост' послало је ове године два сиромашна малишана на море да тамо купајући се ојачају своја слабачка тела и оспособе се за сваки рад у животу. Када наступе хладни дани и снег покрије оронуле домове ових јадника, највећа опасност прети овој деци. Њихова бедна и слабачка тела недовољно заштићена, гола и боса страдају, цвокоћу зубима и гледају очима у смрт. И ове године, као и прошле, хумано друштво 'Дечја радост' спрема одела и обућу за 40 малишана, вредних и марљивих, да их утопли и спасе од разних болести које прете младом нараштају за време зимских дана“ („Војводина“, 1934).

Белоцркванске предшколске установе од 1918. године до почетка окупације

У Белој Цркви је након Првог светског рата одмах отворено забавиште. Налазило се у згради основне школе, у садашњој улици Жарка Зрењанина бр. 22. Похађала су га деца српске националности, организована у две васпитне групе. У другој школској згради, у улици Светосавској бр. 4, деца немачке националности су такође похађала забавиште. Зна се да су и деца у овом забавишту била организована у две васпитне групе, али су сви други документи уништени у наредном светском рату.

У првом забавишту број деце је био променљив и тенденциозно се смањивао, што потврђује и следећи преглед по годинама (Гавриловић, 2001:107).

Школска година	Број деце
1929/30.	142
1930/31.	133
1931/32.	109
1932/33.	164
1933/34.	152
1934/35.	132
1935/36.	119
1936/37.	121
1937/38.	120
1938/39.	93
1939/40.	76
1940/41.	87

Период после Другог светског рата до данас

Први акт којим је регулисан рад у предшколским установама после Другог светског рата било је упутство за организацију, социјално-здравствени и васпитни рад обданишта за децу предшколског узраста у градовима и индустријским местима. Године 1948. Влада Федеративне Народне Републике Југославије донела је Уредбу о оснивању дечјих јасала и дечјих вртића. Дотадашња подела на обданишта и забавишта је реорганизована на дечји

врт, јер се „[...] из назива ових установа не види јасно њихов васпитни карактер. Поред тога, њихова организација и садржај рада не одговарају духу наше друштвене стварности, јер садрже остатке капиталистичког друштвеног уређења. Стога је Савезна конференција о претшколском васпитању препоручила потребну реорганизацију“ (Градски Народни Одбор града Панчева, Повереништво за просвету, 1949:1).

Ево неких занимљивости из новог Закона:

☉ Где год постоји потреба (запосленост мајки) и основне могућности, забавишта треба реорганизовати у дечје вртове и тиме обезбедити целодневни боравак деце у њима.

☉ У осталим случајевима забавиште треба реорганизовати у дечје игралиште. Нов назив указује на то, да осим постелине, треба обезбедити и терен за игру, где ће се изводити један део васпитног рада према одређеном програму.

☉ Уколико дотадашња забавишта нису имала простор за игру на ваздуху, реорганизоваће се и дечје собе.

☉ У групној соби треба да постоји орман за књиге, орман за излагање очигледних средстава и дечјих ручних радова, сто за кутак природе, полице за цвеће, сто и столица за васпитача. Намештај треба правити према упутствима из брошуре „Намештај дечјег врта“.

☉ Како би васпитни рад са децом могао да се правилно одвија, поред основних материјалних услова, који су наведени, неопходно је да дечје игралиште буде снабдевано довољном количином помоћних васпитних средстава: дечјом литературом- народном и литературом савремених писаца, као и писаца класика; дечјим часописима „Полетарац“ и „Пионир“; материјалом за цртање и сликање- хартијом, оловкама, бојицама, воденим и земљаним бојама, кредама у боји; материјалом за ручни рад; фискултурним справама (уже за скакање, клацкалица, греда, обруч, лопта).

☉ Васпитне групе треба да буду организоване на следећи начин: подела деце врши се према узрасту на млађу групу (деца од 3 до 4 године), средњу групу (деца од 4 до 5 година) и на старију групу (деца од 5 до 6 година или до поласка у школу). Васпитне групе броје просечно од 25 до 30 деце, с тим што у млађој групи треба да буде по могућству до 20 деце, у средњој највише 25, а у старијој до 30. Свака васпитна група треба да има своју групну собу и свог васпитача, игралиште (башту и двориште). У дечјим

игралиштима са мањим бројем деце (до 30) сва деца чине једну васпитну групу, али се при спровођењу занимања и организовању игара деле на групе према узрасту.

☉ Васпитним радом у дечјим игралиштима и дечјим собама руководе васпитачи. У оним дечјим игралиштима где је број васпитних група већи, а има недовољно васпитача, поред стручних васпитача раде и помоћни васпитачи под руководством стручних васпитача (Градски Народни Одбор града Панчева, Повереништво за просвету, 1949: 2-3).

☉ Да би се успешно могла спровести подела деце на васпитне групе и тиме створили услови за правилан васпитни рад, потребно је да се повереништва за просвету и културу побрину о стварању потребног и помоћног стручног васпитачког кадра и да, у договору са Организацијом народне омладине и Антифашистичког фронта жена (АФЖ-а), врше избор кадрова који ће упућивати на течајеве и у школу за васпитаче.

☉ Да би васпитни рад са децом био што потпунији и да се не би свео на 2-3 сата рада, који организацијом одговарају школским часовима, потребно је да се време у дечјим игралиштима продужи. У пролеће, лети и у рану јесен, када су дани дужи, радно време у дечјем игралишту може бити двократно: 4 часа пре подне (од 08 до 11:30 часова) и два часа послеподне (од 15 до 17 часова). Зими, пошто су дани краћи, радно време треба да буде једнократно, од 08 до 12 часова пре подне (исто).

Народна скупштина Народне Републике Србије је 1957. године усвојила Закон о дечјим вртићима, утврђујући следећи циљ оснивања дечјих вртића: „Дечји вртићи се оснивају као организована помоћ друштва породици у циљу подизања и васпитања деце до поласка у школу“ (Гавриловић, 2006:228). Истим Законом прецизира се да васпитну, здравствену и друге службе у дечјем вртићу, према његовим задацима и величини, врши потребан број стручних или других лица.

Народна скупштина Социјалистичке Републике Србије доноси 1974. године Закон о предшколском васпитању и образовању, којим се утврђује да је циљ те делатности обезбеђивање услова најмлађим генерацијама за нормалан физички, интелектуални, социјални, емоционални и морални развој и успешно даље васпитање и образовање у складу са педагошким достигнућима и општим циљевима васпитања. Од конституисања система дечје заштите, исте године, предшколске установе су његов институционални део, ком се посвећује велика пажња и осигурава развој примерен потребама породице и деце.

Закон о друштвеној бризи о деци из 1987. године извршио је кодификацију прописа у тој области, па су престали да важе Закон о дечјој заштити и самоуправним интересним заједницама дечје заштите и Закон о предшколском васпитању и образовању из 1974. године. Предшколско васпитање и образовање дефинисани су као део јединственог система васпитања и образовања које, заједно са породичним васпитањем, чини јединствену целину; а делатност Организације удруженог рада (ОУР) за предшколско васпитање и образовање, односно дечјих вртића, је исхрана, васпитање и образовање, старање о заштити здравља и организовање одмора и рекреације деце (Клеменовић, Милутиновић, 2003).

Закони о предшколском васпитању из 1992, 2003, и 2009. године нису донели веће измене.

Послератни период предшколских установа у Панчеву до данас

До 1960. године у Панчеву су сва забавишта радила при основним школама, док су обданишта организована одвојено и самостално. Значајна промена у организацији забавишта после Другог светског рата догодила се 1961. године, када је основана Установа за старање о деци и омладини. До 1962. године у овој установи било је формирано чак 16 васпитних група деце предшколског узраста и још 5 група за децу јасленог узраста. Оснивачи поменуте установе били су Савет за просвету Народног одбора општине Панчево, Савет за социјално старање и Народни одбор општине. Делатност новоосноване установе била је полудневни и целодневни боравак, као и одмор и рекреација деце. Седиште ове установе било је у улици Др Касапиновића, бр. 21 у Панчеву, а у њен састав су улазили: све забавишне васпитне групе које су се налазиле у основним школама у Панчеву, обданишта „Жарко Зрењанин“ и „Олга Петров“, дечје јасле и дечја летовалишта Нови Винодолски, Буљарице и дечје одмаралиште на Дивчибарама. (Дакић, 1994). Исте године, неколико месеци касније, концепција ове Установе је промењена, а организовање рада са предшколском децом препуштено је месним заједницама. Међутим, и тај концепт је брзо напуштен, па је јануара 1965. године основана Установа за дневни боравак- дечји вртић „Дечја радост“.

Дечји вртић при основној школи „Жарко Зрењанин“, 1956. година

У годинама које су уследиле, назив установе је остао исти: „Дечја радост“, а друге одреднице су се мењале у зависности од законских решења. Делатност се, такође, није мењала, па се може закључити да се рад са децом предшколског узраста афирмисао и развио тако да се питање постојања самосталне установе више не поставља.

Развој предшколске установе „Дечја радост“ до краја 20. века текао је са сталном тенденцијом повећавања нових објеката и других простора за децу, а у одвијању саме делатности запажене су и значајне квалитативне промене.

У данашње време, на подручју града Панчева, са радом функционише 20 објеката, што оних наменски грађених, што адаптираних у дечје вртиће. У току је изградња још једног објекта, у градском насељу Горњи град. Подаци којима располажемо показали су да се број уписане деце у дечје вртиће непрестано повећава, а чак су формиране и листе чекања услед дефицита у простору за нове васпитне групе. На основу ове чињенице не треба

доносити закључак да се наталитет повећава, напротив, у Панчеву је примећен осетан пад броја рођене деце из године у годину. Потреба да родитељи уписују своју децу у вртиће огледа се управо у томе да је све мањи број породица у којима ради само један родитељ, с обзиром да је из финансијско-економских разлога неопходно запослење оба родитеља. С друге стране, услед непрестаног померања граница одласка у пензију, мала је могућност да баке и деке чувају децу, будући да су и они још увек у радном односу. Као последњи разлог велике потражње за уписом деце у вртиће, управа Предшколске установе „Дечја радост“ наводи констатацију да у околним селима општине Панчево постоје васпитне групе, али само за предшколски програм, док млађа деца морају да буду распоређена по панчевачким вртићима.

Данашње стање (по подацима за уписну 2011/12. годину) је следеће:

- васпитне групе за децу јасленог узраста броје 109 деце;
- средње васпитне групе (од 3,5 до 5,5 година старости) броје 1748 деце и
- припремне групе за школу броје 811 деце, од којих чак 498 деце користи целодневни боравак у вртићу (Извештај Предшколске установе „Дечја радост“).

Вршачке предшколске установе од краја Другог светског рата до данас

У Вршцу за време Другог светског рата није регистрован рад ниједне од установа које су функционисале пре рата. С обнављањем предратно радних установа отпочело се у октобру 1945. године. Према сећањима тадашњих радника, 1947. године у обданишту је радило десет радника: управник, један административни радник, један економ, три васпитача, две дадиле, једна куvariца и један помоћни радник- спремачица.

Премда је вршачка институционална заштита предшколске деце имала дугу традицију, за Вршац је карактеристично да су обданишта и забавишта постојали дуги низ година, као две самосталне установе. Званична документа сведоче да је Дечји вртић „Анђа Ранковић“ (забавишта) основао Народни одбор градске општине Вршац, новембра 1950. године и уписао га у свој регистар. Пренос из овог регистра у регистар Окружног привредног суда у Панчеву извршен је 1966. године (Гавриловић, 2001).

Дечји вртић „Мила Матејић“- Вршац (обданиште) основао је, такође, Народни одбор градске општине Вршац, 1954. године. Делатност ове организације подразумевала је рад на васпитању и збрињавању, социјално здравственој заштити и исхрани деце предшколског узраста од једне до седам година, као и смештај и исхрану деце школског узраста од првог до четвртог разреда основне школе. Први управник дечјег вртића „Мила Матејић“ био је Стеван Журж, учитељ. Рад ових установа одвијао се у истим објектима у којима је и отпочео са радом пре Првог светског рата.

Статус самосталних установа ове установе су задржале до 1974. године, када су се интегрисале у јединствену установу под називом Радна организација Дечји вртић „Мила Матејић“- Вршац.

Годину дана касније, 1975. године, из састава интегрисаних дечјих вртића издвојена су два одељења предшколске деце и припојена Пољопривредном школском центру (интернату).

Примена нове концепције организовања установа и предузећа, правно уобличена у Закону о удруженом раду, није мимоишла ни дечји вртић „Мила Матејић“, који се од 1. јануара 1978. године нашао у саставу Установе за основно образовање ученика општине Вршац, са статусом ООУР за предшколско васпитање и образовање Дечји вртић „Мила Матејић“- Вршац. Овој ООУР исте године прикључена су одељења предшколског узраста при основним школама свих насељених места општине Вршац. Исте године, новоформирана установа мења назив у Радна организација за опште васпитање и образовање „Братство-јединство“- Вршац. Назив ООУР за предшколску децу остао је исти, али су већ 1980. године, тзв. предшколска одељења у насељеним местима, враћена школама (исто).

До 1991. године није било промена, а исте године расформирана је Радна организација за опште васпитање и образовање „Братство-јединство“- Вршац, па је и ООУР Дечји вртић поново постао самостална установа под називом Дечји вртић „Мила Матејић“- Вршац. После доношења Закона о друштвеној бризи о деци 1992. године, Скупштина општине Вршац извршила је потребна усклађивања, а установа добија нови назив: „Дечји вртић“- Вршац и делатност у складу са наведеним законом. У том периоду је поново један број предшколских одељења при школама у другим насељима враћен под окриље предшколске установе, где и припада, док је 9 забавишних група, са око 200 деце, и даље остало при школама.

Током седамдесетих и осамдесетих година значајно је побољшана и проширена материјална основа рада вршачких вртића. Извршене су адаптације постојећих објеката и изграђена су четири нова. Седамдесетих година је новосадски „Дневник“ писао да су у вршачким вртићима „[...] набављени телевизори у боји, графоскопи, дијаскопи, кинопројектори, радио-апарати, грамофони, магнетофони, хармонике и пијанина, да се боравак деце високо рангира по квалитету и да се у Стеријином граду о деци брине као нигде у Војводини, јер су 1976. године изграђена чак три нова објекта“ (Гавриловић, 2001: 228).

Данас, у оквиру предшколске установе „Чаролија“, у Вршцу ради 7 дечјих вртића, док је под окриљем исте Установе обезбеђен рад у насељеним местима Марковац, Гудурица, Месић, Стража, Павлиш, Избиште, Велико Средиште, Куштиљ, Војводинци, Уљма и Влајковац.

Предшколске установе од краја Другог светског рата у Белој Цркви до данас

Након завршетка Другог светског рата, белоцркванско забавиште је наставило рад у оба објекта основних школа, а школске 1951/52. године добило је свој објекат у тадашњој улици Милована Ђиласа, данашњој Дејана Бранкова бр. 22. Убрзо након тога, забавишту је додељена и друга зграда, у улици Првог октобра бр. 21. Објекти су имали радне собе, фискултурну салу, двориште и стан за дадиљу. Исте те 1951/52. школске године, забавиште је издвојено из школе. Дужност управника обављала је Меланија Деспотовић, а са децом су радиле учитељице Даница Тумпеј, Љубица Угриновић и Милица Степановић.

У то време у Забавишту је било 104 деце. Боравак у установи је трајао од 08 до 12 часова, а васпитно-образовни рад се одвијао на српском језику.

У документацији ове установе постоји податак да је први Савет родитеља формиран октобра 1953. године, а чинили су га управник Забавишта и шест родитеља. Дужност Савета је била да помаже управи Забавишта, односно у организацији боравка и рада шест васпитних група- млађег, средњег и старијег узраста- распоређених у два објекта (Гавриловић, 2001).

Школске 1954/55. године, за потребе Забавишта, обезбеђена је још једна зграда, у Карађорђевој улици бр. 25. У њој је, такође, постојао простор за три васпитне групе које

су одмах и формиране. Са децом су радили учитељи и васпитачи, а интересовање за боравак у вртићу је било стално у порасту.

Школска 1957/58. година остаће упамћена по томе што је Забавиште променило име у Дечји вртић и што је Болница за плућне болести у Белој Цркви поклонила дечјем вртићу позорницу. Васпитачи су направили лутке и декор и припремили представе које су изводили не само у вртићу, већ и болесној деци у болници.

Дечји вртић је организовао исхрану деце у својој кухињи, а намирнице је добијао од Међународне хуманитарне организације „Care“, преко Среског одбора Црвеног крста у Панчеву.

Име „Анђелка Ђурић“ ова установа добила је по својој истоименој суграђанки, народном хероју, коју је заједно са групом родољуба стрељао окупатор. У то време у Вртићу је било запослено 14 радника, а од тога 10 васпитача, 3 помоћна радника и једна куварица.

Од краја седамдесетих година 20. века, у Белој Цркви су адаптирани постојећи објекти, а крајем осамдесетих година изграђен је и четврти објекат. Предшколска установа је расла и припајањем васпитних група предшколске деце које су, у другим насељеним местима, биле у оквиру школа. Тако, на крају 20. века, белоцркванска Предшколска установа „Анђелка Ђурић“ располаже са 4 објекта у самој Белој Цркви и објектима у Кусићу, Крушчици, Врачевом Гају, Јасенову, Банатској Паланци, Дупљаји, Гребенцу и Црвеној Цркви (исто).

Закључна разматрања

Рад је остварен у оквиру пројекта „Од потенцијала до постигнућа“ и представља историјско-педагошки преглед настанка и развоја предшколских установа на подручју јужног Баната, са посебним освртом на град Панчево и општине Вршац и Бела Црква.

Сакупљањем података из разних извора и места- општинских архива, школа, предшколских установа и библиотека, покушали смо да сачинимо рекапитулацију и прегледну хронологију од оснивања првих институционализованих облика васпитно-образовног рада у јужном Банату. Управо су нас подаци, до којих смо дошли у току

истраживања, инспирисали да овај наш рад назовемо „Од дадилишта до дечјих вртића: историјско-педагошки преглед развоја предшколских установа на подручју јужног Баната“. Осврнули смо се, поред историјских, и на податке који се тичу организације рада и водећих европејских концепција у одређеном времену, чије су се рефлексије неминовно осећале и у војвођанском- од аустроугарског до данашњег времена, концептуално- организацијском васпитно-образовном раду.

Васпитно-образовне установе у Војводини су прешле дуг пут од момента оснивања првог забавишта у Суботици, 1843. године, до актуелне данашњице. Исто тако, мултифункционалност васпитно-образовних установа зависила је од економско-политичких и социјалних фактора. Тако наилазимо да су се у различитим друштвеним околностима смењивале и улоге васпитно-образовне установе. Некада су ове установе имале социјалну, некада здравствену улогу, а од Другог светског рата у први план је истицана њихова васпитно-образовна улога. Које год од поменутих улога да су биле примарне, текле су увек ка једном сливу: неопходно је било тендециозно повећавање броја васпитно-образовних установа, без обзира да ли су то дадилишта, забавишта, обданишта, дечја игралишта или дечји вртови.

Аутентичним фотографијама желели смо да поткрепимо податке и дочарамо, бар на кратко, те пробудимо имагинацију код читалаца, не бисмо ли што веродостојније приказали оно што текст казује.

Иако овој теми, свесни дефицитарности и потешкоћа у проналажењу података, нисмо приступили прометејски и утопијски амбициозно, ипак смо се водили надом да ћемо на појединце оставити утисак како пред собом, бар на тренутак, имају скромни едмемоар који им остављамо у аманет.

Литература

---

1. Ациган, Љ. (1976): Предшколско васпитање у педагошкој литератури у Војводини у периоду од 1889. до 1914. године, *Педагошка стварност*, 9, Нови Сад: Савез педагошких друштвава Војводине, 741-748.
2. Вучетић, М. (1971): Прилог историји предшколског васпитања у Војводини, *Предшколско дете*, 2, 211-222.

3. Вучетић, М. (1972): Сто година предшколског васпитања у Војводини, *Предшколско дете*, 1, 3-18.
4. Гавриловић, А. (2001): *Предшколске установе у Србији 1843-2000*, Београд: Службени гласник.
5. Гавриловић, А. (2006): Мултифункционална делатност предшколских установа, *Настава и васпитање*, 1, Београд: Педагошко друштво Србије, 211-217.
6. Дакић, В. (1994): *Историја града Панчева*, репринт, Панчево: Историјски архив у Панчеву.
7. Каменов, Е. (2005): *Правно регулисање бриге о деци након укидања истоименог закона*, у: Демографски зборник, књига VII, Београд: САНУ.
8. Кирић, Н. (1935): *Приручник за народна забавишта и ниже разреде народних школа*, Велика Кикинда: Штампарија Ј. Радака.
9. Клеменовић, Ј, Ј. Милутиновић (2003): Искуства досадашњих реформи система васпитања и образовања у нашој земљи- II део, *Педагогија*, 1, 49-67, Београд: Форум педагога Србије и Црне Горе.
10. Копас Вукашиновић, Е. (2006): Програми предшколског васпитања и образовања у периоду између I и II светског рата, *Настава и васпитање*, 1, Београд: Педагошко друштво Србије, 278-286.
11. Магазиновић, М. (1909): Одредбе о новом уређењу виших женских школа у Пруској, *Просветни гласник*, 4, 294-309.
12. Миодраговић, Ј. (1909-1910): Растанак са школом, *Учитељ*, 7-8, 497-517.
13. Милутиновић, Н. (2004): *Наше вароши: Панчево*, репринт, Панчево: Историјски архив у Панчеву, Књижара Прота Васа.
14. Пешић, М, Д. Павловић Бренеселовић, Ј. Стокић (1989): *Модели различитих облика предшколског васпитања*, Београд: Републичка заједница дечје заштите и градски СИЗ друштвене бриге о деци.
15. Станков, Љ. (2007): Почети образовања забавиља у Србији, *Педагогија*, 2, Београд: Форум педагога Србије и Црне Горе.
16. Годоровић, М, Е. Хеш (1990): *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, Информатор, свеска двадесет друга, Панчево: Историјски архив Панчево.
17. Трнавац, Н. (2012): *Лексикон педагогије српског народа*. Београд: Завод за уџбенике.